

PAPER DETAILS

TITLE: Arap-Islam Medeniyetinde Entelektüeller Ibn Hanbel Mihnesi & Ibn R sd  ilesi

AUTHORS: Halil ARSLAN

PAGES: 881-888

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/846027>

KİTAP TANITIMI

ARAP-İSLAM MEDENİYETİNDE ENTELEKTÜELLER İBN HANBEL MİHNESİ & İBN RÜSD ÇİLESİ

Muhammed Âbid el- Câbirî / Çev.: Numan Konaklı
Mana Yayınları, İstanbul, 2019

Halil ARSLAN^a

2010 yılında vefat etmiş olan Muhammed Abid el- Cabirî, İslam düşüncesinin oluşumu, yapısı ve Kur'an eksenli çalışmaları bulunan çağdaş düşünürlerdendir. On civarında eseri dilimize kazandırılan Câbirî'nin Türkçe'ye çevrilen son eseri *el- Müseqqafûn fî'l- Hadarati'l- Arabiyye/ Mihnet-ü İbn Hanbel ve Nekbet-ü İbn Rüşd*'dür. Bahsedilen eser Numan Konaklı tarafından *Arap İslam Medeniyetinde Entelektüeller –İbn Hanbel Mihnesi& İbn Rüşd'ün Çilesi* adıyla 2019 yılında Mana Yayınları tarafından İstanbul'da yayımlanıp dilimize kazandırılmıştır.

Bu çalışmada Câbirî'nin bahsettiğimiz eserini tanıtip kitapta gördüğümüz bazı önemli yerlere işaret edeceğiz. Daha çok Arap- İslam düşüncesinin yapısıyla alakalı eserleriyle bilinen yazarın mihne konusunu odağına alan bu kitabı, yapmakta olduğumuz doktora çalışmamızın olan "Mihne Sonrası Teopolitik Durumun Ehl-i Sünnet'e Etkisi" hasebiyle dikkatimizi celbetmiştir. Çalışmamız için öngördüğümüz olası bazı sonuçların müellif tarafından da ifade edilmesi yapacağımız çalışmanın önemine bizi daha da inandırmıştır. Mihne'nin öncesi sonrasıyla ortaya konması, mihne üzerindeki kapalılıkların bertaraf edilmesi mihne fikrinin hem tarihteki etkilerini hem de günümüzde din- siyaset ilişkisini anlaşılması için önem arz etmektedir. Elimizdeki çalışma entelektüel kavramını Ahmed

^a Arş. Gör., Artvin Çoruh Üniversitesi, halil.arslan@artvin.edu.tr

bin Hanbel ve İbn Rüşd özelinde irdeleyen bir çalışmadır. Bu yazıda eserin özellikle ilk iki bölümü daha fazla yer tutacaktır zira ilk bölüm teorik çerçeve ikinci bölüm ise doktora çalışmamıza özelinde bizim için daha öncelikli şeylerden bahseden bölümdür. üçüncü bölüm ise ilk iki bölümde bahsedilen mihneye başka bir örnektir.

Eser giriş ve üç bölümden meydana gelmektedir. **Giriş** kısmında **“Arap- Müslüman Entelektüeller ve Referans Sorunu”** başlığında entelektüel kavramı ele alınmıştır. Câbirî’ye göre başka medeniyetlerle münasebette izlenen üç yol vardır. Bunlar, ya toptan reddetmek (selefi yaklaşım), ya Avrupa düşüncesine bağlılık (çağdaş akım) ya da “geleneğimizin parlak yönleri” ile “Avrupa düşüncesinin asaletimizle çelişmeyen taraflarını” uzlaştırmayı amaçlayan akımlardır. Câbirî bunlar içinden elbette üçüncü tarafta bulunmaktadır. Eserin telif sebebi de Avrupa’dan kültür naklidir (s. 18). Entelektüel kavramı Arap- İslam medeniyetinde kullanılmayan bir kavramdır. Entelektüel, fikirler hakkında düşünen kişidir. Entelektüel kavramının Arap-İslam medeniyetine adaptasyonu bu kavramı aldığımız Avrupa kültüründe otantik olarak kendisini belirleyen içeriklerle uyumlu içeriklerin verilmesiyle gerçekleşir. Bir kavramın başka bir bilgi alanına aktarılması problemler doğurmuştur. Mesela sosyoloji toplumsal fizik olarak inşa edilmiştir. (s. 13) Böylesi aktarımlar İslam’da da olmuştur. İslam’daki kavram aktarımına örnek olarak asl, fer, illet, şahid, gaib, münasebet, istismar gibi dil alanından fıkıh usulü ve kelimeler gibi ilimlere aktarılmış kavramlar gösterilebilir (s.14). Bir alandan ya da başka bir medeniyetten kavram almak o alanda ortaya çıkmış bir ihtiyacı gösterir. Entelektüel kavramı yaygın oluşuna rağmen puslu bir kavramdır. Çünkü adaptasyondan yoksun bir kavramdır; yabancı olarak kalmış bir kavramdır (s. 16).

Kitabın **birinci bölümü** entelektüel kavramıyla ilişkili teorik zeminin kurulduğu yerdir. Câbirî burada entelektüel kavramının Avrupa medeniyetinde nasıl oluştuğunu ortaya koymaya çalışmakta ve kavramın Arap-İslam düşüncesinde izini sürmektedir. Yazar entelektüel kavramına dair şu sorunun peşine düşmüştür: Bu terim Arap-İslam kültürüne özgü Ortaçağ kültür semasında –olmasa da- hangi anlamda kullanılır (s. 21)?

Bizde olmayanın, önce Avrupa’da nasıl oluştuğunu soruşturan Câbirî, Gramsci’den ilham alarak entelektüel kavramının peşine düşer (s. 22-23). Entelektüel kavramının İngilizce’deki kullanımı XVII. asra kadar gider. Aslında onu Fransız düşüncesinde buluruz diyen yazar, Avrupa ortaçağında entelektüel kavramının 1894 yılında Alfred Dreyfus isimli Yahudi asıllı

Fransız subayının Almanya adına casusluk yaptığı iddiasıyla Guyana'ya sürgün edilmesiyle ortaya çıktığını söyler. Bu sürgüne karşı oluşturulan kamuoyunun Fransız düşünce ve edebiyat dünyasını harekete geçirip, bahsedilen çevreden bazılarının 14 Ocak 1898'de L'Arurore Gazetesi'nde "Entelektüeller Bildirisi" (Manifeste des intellectuels) adıyla bir bildiri yayımlamalarıyla kavram dolaşıma girmiş olur (s. 26). Buradan çıkan kavram "insan ve toplum konusunda kendilerine özgü görüşleri olan ve siyasi ya da dinî ne olursa olsun otoriteler tarafından birey ve cemaatlara uygulanan zulüm ve haksızlıklar karşısında protesto ve eleştiri vaziyeti alan kimseleri gösteren çağdaş bir terim olmak üzere kendine yol açmıştır. (s. 27)." Câbirî Avrupa'da ortaya çıkan "entelektüellerin" şehirleşme olgusuyla bunun da doğunun hammadde ihtiyacının etkisine dikkat çekmekte ve aradaki etkileşime işaret etmektedir (s. 30). Soru ve aradığı cevaplara batıdan örneklerle devam eden yazar Arap-İslam biliminin Avrupa'daki hâkimiyetini söz konusu etmektedir. Batıdaki **yenilikçiler** sayesinde doğunun birikiminin batıya aktarıldığının bu satırlarda altı çizilmektedir (s. 31-37).

Câbirî'ye göre entelektüeller üç temel veriyle alakalıdır. Bunlar: "i. Arap-İslam medeniyetiyle temas sonucu Avrupa'daki şehirlerin ortaya çıkışına dayalı **medeniyetsel** veri. ii. Özellikle felsefe ve bilimin Arapçadan Latinceye tercüme edilmesinde ifadesini bulan **kültürel** veri ve iii. Fikir işçiliğiyle uğraşan ve geçimini bununla sağlayan bir topluluğun -söz konusu olan üniversite hocalarıdır- ortaya çıkışına dayalı **mesleksel** veridir." Tüm bu verileri Câbirî, Avrupa Ortaçağı'ndaki entelektüellerin Arap-İslam medeniyetindeki entelektüellerin ürünü olduğu kanaati için delil gösterir. (s. 38-39). Entelektüellerin bireysel bilinçlilikleriyle tanımlanan fertler olduğunu söyleyen müellif; Arap-İslam medeniyetinde "birey" nasıl tanımlanır? sorusuyla soruşturmasına devam etmektedir.

Câbirî, İslam'da entelektüellerin ortaya çıkışını yöneticilerle ulema arasındaki, yöneticilerin otoriteye ulemanın ise düşünceye (reye) sarılmasına sebep olan şeyin Mürcie, Mutezile gibi düşünce bağımsızlığından neşet eden bir 'iş' tekelleşmesine yol açtığını söylemektedir. Yazar, İslam'ın ilk entelektüellerini Emevi taraftarları, Hariciler ve Şia dışında kelamcı bireyler olarak, bu üç zümreye de muhalefet eden kimseler olarak tanımlamaktadır (s. 46-53).

Bu bölümde **Entelektüeller ve Müsâma** başlığı altında yazar Emeviler dönemindeki kelamla ilgili şahsiyetleri bir parti ya da fırka taraftarı

olmadan halkın temel sorunlarıyla ilgili “entelektüeller” olarak tavsif etmektedir.

Ortaçağda nasıl ki şehirler, üniversiteler ve tercümeler yoluyla Arap-İslam medeniyetiyle irtibat sonucu “entelektüeller” doğmuşsa Arap-İslam medeniyetinde de entelektüel sayılabilecek insanların çıkışının sebebi “hilaf” idi. Bu hilafı ise Sıffin Savaşı, Cemal Savaşı ve Harici ve Şia ayaklanmaları olarak gösterilmektedir. Yazara göre “kelamın anlamı” ne ilgisiz (bir amaca bağlı olmayan) ne de teolojik ya da metafiziksel bir söylemdi. O zamanlarda kelam siyasi içerikli dini bir söylemdi (s. 54). O zamanların Mürcie ve Kaderiyye’sinde müsamâha ve insan özgürlüğüne vurgu ile beraber insanın yaptıklarından sorumlu olduğu fikrinin kabulü vardır. Küfürle birlikte itaat fayda vermediği gibi imanla birlikte günah da zarar vermez ilkesi şüphesiz o yıllar için fitneyi söndürmede en iyi yoldu. İşte bu fikirler ikincil başka birçok fikre kaynaklık etmiştir (s. 59). Câbirî entelektüel kavramı etrafında yapılacak çalışmaların Avrupa merkeziliğinden uzak olarak hem Arap-İslam hem de Avrupa düşünce tarihinin yeniden yazılmasına vesile olacağını düşünmektedir (s. 79)

Bu ilk bölümde entelektüel kavramının Avrupa medeniyetinde nereden neşet ettiği ve bunda Arap-İslam medeniyetinin etkisini tartışan Muhammed Abid el-Câbirî kitabın ikinci bölümünü Ahmed bin Hanbel Mihnesi’ne ayırmıştır.

Eserin **ikinci bölümünde** Alim mihneleri konusunun bir edebiyat oluşturduğunun altını çizen yazar ‘halk daima liderlerinin kahraman ve şehit olmalarını ister. Aldatan, geri adım atan ve ‘takiyye’ ye sığınan kimseler sadece destekçilerinin gözünden düşüp bitmezler aynı zamanda unutulup giderler’ yargısını paylaşmaktadır. Yazar elimizdeki kitabın amacının Ahmed bin Hanbel ve İbn Rüşd mihnelerini makuliyet sınırına getirmek olduğunu ifade etmektedir (s. 87)

Alim Mihneleri ve Siyaset altbaşlığında yazar Muaviye’nin Kufe’de Ali bin Ebi Talib’i kötöleme, lanet etme ve Hz. Osman’ın öldürülme sorumluluğunu içeren propagandası olarak kabul eder. Bu propagandaya karşı çıkan Hucr b. Adıyy’in ve yanındakilerin başına gelenlere dikkat çekmektedir (s. 89) daha başka örnekleri de sıralayan Câbiri, Me’mun’un Halku’l Kur’an tartışmalarını nasıl mihne/sorgulama konusu yaptığına odaklanmaktadır.

Daha sonra Ahmed Bin Hanbel’in Halku’l Kur’an bahanesiyle nasıl sorgulamalardan geçtiği, başına neler geldiği **ilk tur, ikinci tur** ve **mihnenin son turu** başlıkları altında ele alınır. İlk tur mihne Me’mun zamanındaki

mihnedir. Daha sonrası ise Me'mun'un vasiyeti sebebiyle yapılan ve meselenin devlet politikası haline gelmesi durumudur. Son turda Vâsık zamanında Ahmed bin Hanbel gizlenmek durumunda kalarak mihne devam etmiştir. Bahsettiğimiz bu üç altbaşlık altında Ahmed bin Hanbel'in dirayetini ve yöneticilerin işlerini nasıl hallettiklerini gösteren müellif, mihneyi "bilimsel ve nesnel olarak açıklamak, tarih olaylarının anlaşılmasının nesnel hakikate olabildiğince yakın olması bakımından, sadece tarihi açıdan değil aynı zamanda bu günümüz ve geleceğimiz için de gereklidir" demektedir (s. 113-114).

Kitabın bu kısmında Câbirî **Mihne'de Mutezile'nin rolünü** de ayrı bir altbaşlıkta irdelemektedir. Burada Ahmed Emîn'in Duha'l İslâm adlı eserine işaret eden yazar Ahmed Emin'in "Mutezile'nin bitmesi Müslümanların başına gelen en büyük musibetlerden biridir. Ne var ki onlar kendi kendilerini bitirmişlerdir (s. 117)" yargısına yer vermektedir. Câbirî'ye göre, Mutezile mihne yoluyla kendi görüşlerini empoze ediyor görüntüsüne maruz kalmıştır. İnsanlar şöyle inandılar: Mihnenin tertipleycisi, uygulayıcısı ve sorumlusu tümüyle baştan sona Mutezile'dir fikri ön plandadır (s. 113-118).

Yazar, **Gönüllüler ve Devlete Karşı İhtilal** alt başlığında Me'mun'un annesinin Horasanlı bir cariye olması ve dolayısıyla da İranlıların Me'mun taraftarı olduklarını dile getirmektedir. Emin ile Me'mun arasındaki mücadelede Me'mun başarılı olmuşsa da Emin'in bu şehirde olması nedeniyle Bağdat'la ilgilenmemesi sonucu şehirde meydana gelen asayiş olaylarının ağırlığını ve bu arada gönüllülerin aldığı inisiyatifin bir muhalefet kanalı olarak nasıl büyüdüğünü anlatır. Câbirî, halk üzerindeki otorite gönüllülere ve ashab-ı hadis'e aitti demektedir. Bu gönüllüler camilerde on binler toplayabilmekteydi. Câbirî, bu otoriteye karşı çıkmak ve zayıflatmak için 'Kur'an'ın yaratılması' mihnesi ortaya çıkmıştır kanısına varmaktadır (s.124).

Yazar **Süfyânî, Ehl-i Hadîs ve Muâviye** başlığında Süfyânîliğin ne olduğunu izah etmektedir. Süfyânî düşünce, Ehl-i sünnet içerisinde Emevilere sempati besleyenlerde Şia'daki "mehdi" düşüncesinin yerini alacak düşüncedir demektedir. Abbasi Emevi çatışması aynı zamanda Abbasiler'de İran yakınlığına sebep olmuştur. Câbirî'ye göre Süfyânî düşüncesi gerçek anlamda olgunlaşmış ve bir imamet mitolojisi sembolünden siyasi-pratik bir projeye dönüşmüştür (s. 127). Hicrî 212 yılında ise 'Kur'an'ın yaratılmışlığı' görüşü Me'mun tarafından ilan edilmiş yani taraftarlarıyla muhalifleri arasında bir ayrım olarak bu slogan benimsenmiştir. Hicri 212'den mihnenin başlangıcı kabul edilen hicri 217

arasındaki altı yıllık zaman bu ideolojinin yayılması ve pekiştirilmesine hasredilmiş zamanlardır (s. 129). Elbette bu hareket Süfyânî düşüncüyü güçlendirmiş Abbasilerin uygulamalarının da sebebiyle Muâviye'ye iade-i itibarı amaçlayan hareket halini almıştır (s. 130).

Yine bu bölümde mihnenin nihai amacını müellif, **Dini ve Siyasi İçerik** alt başlığında incelemektedir. Yazara göre Abbasiler'e muhalif hareketin özellikleri; masum, sünni, hoşgörülü olmasıdır. Ahmed bin Hanbel bunu akideleştirmiş ve Ehl-i sünnet ve'l cemaat'ten olan bir müminin niteliklerini sıralamıştır (s. 132) Ahmed bin Hanbel'in işaret ettiği akidenin temel parametresi 'Kur'an yaratılmamıştır' fikri etrafında işlenmiş olmasıdır. 'Kur'an yaratılmamıştır' ifadesi bütünün bir parçası aynı zamanda bütünün simgesidir (s. 133).

Abid el- Câbirî Emeviler devri kelimcilerinin görüşlerinin ciddi bir yoksullaştırmaya maruz kaldığını iddia eder. Onların görüşleri siyasi içeriklerinden uzak olarak sadece inançla ilgili görünümüne göre sunulmuştur. Kur'an'ın yaratılması fikri de bu tür yoksullaştırmaların başında yer almaktadır (s. 139). Yazar bu minvalde nihayet şu fikrini ifade etmektedir: Ebu Hanife, Mutezile, Zeydiyye, Mürcie, Hariciler ve Rafizilerin hepsi Emevi yönetiminin muhalifleriydiler. Şu halde 'Kur'an'ın yaratılması' parolası Emeviler'e karşı muhalefet politikasının ifadesiydi.

Yazar **Mihne ve "Sözde Sünni İnkılabı"** alt başlığında başlangıç ve güzergahını tayin etmek için "mihne"nin sonuna gitmeyi önerir. Mütevekkil'in yaptığı bazı düzenlemelere atıfta bulunur. Yazara göre Mütevekkil yaptıklarıyla Türk komutanlarının nüfuzlarından kurtulmak için bazı entelektüellerden kurtulma yoluna gitmiştir. Böylece onun yaptığı 'Ehl-i sünnet' güçleriyle onların nüfuzunu dengeleme umuduyla 'sokağı' kontrol eden Sünni ve Hanbelî muhalefet güçleriyle 'tarihi' ama fırsatçı bir anlaşma gerçekleştirmeyi dilediği bir inkılabtı (s. 147). Câbirî'nin burada Mütevekkil zamanında gerçekleşen hareketlerdeki Türk komutanların rolüne yaptığı vurgu dikkat çekmektedir.

Yazar yoğun fikirlerin ve irtibatların olduğu bu bölümü **Dün ve Bugün Entelektüel ve Otorite** alt başlığıyla bitirmektedir. Câbirî Sümame b. Eşras, Bısr el-Müreyssî ve Ahmed b. Ebû Duâd'a işaret ederek mihnedeki bu üç ismin etkisine dikkat çekmektedir. Mutezilî olan bu üç kişinin günahının sorumlusu olarak Mutezile görülebilir mi? diye soran yazar iki husus sıralamıştır. İlk olarak, Mutezile farklı insanlardan meydana gelmiştir; onların ilkelerinin belli olduğu ve sloganlarının olsa olsa halku'l Kur'an değil, Ehl-i sünnet söylemine karşı 'Ehl-i adl ve tevhid' olabilirdi, (s. 153) der. İkinci olarak

Halku'l Kur'an tartışmalarının yapıldığı zamanlarda Câhız gibi devletin politikalarına hizmet eden bazı istisnaları saymazsak Mutezilî âlimler, Maniheizm ve Seneviyye'nin ithamlarına karşı cevap vermek ve 'şahid'den yola çıkarak mezheplerinin alt yapısını oluşturacak fikirler peşindeydiler demektedir.

Özetle ikinci bölümde Ahmed bin Hanbel mihnesinin dini değil siyasi bir sorgulama olduğunu ihsas eden yazar bu fikrini temellendirmek için halku'l kur'an fikrinin nasıl teşekkül ettiğini, sorgulamaların asıl sebebine işaret ederek mihneyi makul hale getirmeye gayret etmiştir. Genel değerlendirmemizi üçüncü bölüm sonuna bırakarak kitabın üçüncü bölümünden notlarımıza devam ediyoruz.

Câbirî kitabın üçüncü bölümüne **İbn Rüşd'ün Uğradığı Musibet** ismini vermiştir. Burada ilk alt başlıkta Halife Yakub el- Mansur'un İbn Rüşd için çıkardığı fermanla Kurtuba yakınlarında bir köye sürgün edilmesinin aslında siyasi içerikli bir musibet olduğunu yazmaktadır. Halkın İbn Rüşd'ü suçladığı ve halifeye şikâyet ettiği yollu bilgileri irdeleyen yazar bu bilgilerin aslında yanlış olduğunu asıl suçlamalar için sözü edilen suçlamaların birer perde görevi gördüğünü izaha çalışmaktadır. Gerçek sebep ancak siyasi olabilir diyen Câbirî, İbn Rüşd'ün kitaplarının birinde Venüs'ün tanrı olduğunu iddia ettiği yollu suçlamaların temelsizliğini İbn Rüşd'ün yazdığı kitapların yazılma yılları, ele aldığı konular üzerinden ispata girişir. Câbirî'ye göre İbn Rüşd mihnesi siyasidir. İbn Rüşd'ün Cevamiü Siyaseti Eflatun kitabındaki ifadeler ya da Kurtuba Valisi Ebu Yahya ile olan münasebeti kovuşturmaya sebep olmuş olabilir demektedir. Çünkü İbn Rüşd'ün siyasi içerikli sayılabilecek tek kitabı bahsi geçen kitaptır. İbn Rüşd bu kitapta Eflatun'un fikirlerini serbest şekilde aktarmış, bazı kısaltmalar yapmış, güncelle irtibatını kurmuştur. Yazarımız, onun çektiği sıkıntıya bu kitaptaki fikirleri ve halifenin kardeşi olan Ebu Yahya ile olan münasebetleri sebep olmuştur kanaatindedir. Cevamiu Siyaseti Eflatun kitabının içeriğinden uzun uzun alıntılar yapan Câbirî ayrıca bu kitabın alımlandığı üzere sarayda tabip de olan bir müellif tarafından halifeye ithafı açık değildir, onun halifenin daha önce mücadele ettiği kardeşine ithaf edildiği ile ilgili şüpheler de yoğunur fikrini işlemektedir. Tüm bu şüpheler üst üste konulunca diğer bazı suçlamalardansa muhaliflerle irtibat ve siyasi içeriği açık bazı suçlamalar da içeren Cevamiü Siyaseti Eflatun da İbn Rüşd'ün çektiklerini makul hâle getirmektedir.

Siyaset ve Din Arasındaki Şirk alt başlığında yazar, İbn Rüşd'ün başına gelenleri özetlemiş ve İbn Rüşd'ün tüm kitaplarının yakılması

fermanının da ancak asıl kitaba doğacak ilgiyi perdelemek için alınmış bir karar olarak ele alınmalıdır demektir.

Hasılı Ahmed bin Hanbel'in başına gelenler İbn Rüşd'ün de başına gelmiştir.

Mihne konusunu, mihne denilince ilk akla gelen Ahmed bin Hanbel ve İbn Rüşd özelinde ele alan çalışma tüm bu olayları entelektüel kavramıyla beraber okumaktadır. Entelektüel yenilik çıkaran, düşüncenin adamıdır, kendinin farkında olan demektir. Entelektüel kavramının şerhinin yapıldığı ilk bölümde Doğu ile Batının münasebetine ve etkileşimine dikkat çeken yazar böylelikle başta söylediği kültürel aktarım çabası içindedir. Bazı konularda indirgemelerin yapıldığı görülse, mesela mihnenin sebebini sadece siyasete bağlamak gibi olsa bile yazarın savunduğu fikri sağlam bir sistematik içerisinde sunduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Eserde Mutezile ile mihnenin irtibatının sanki Mutezile lehine yorumlarla yok sayıldığı, zayıflatıldığı; Câhız'ı bir istisna olarak sunsa bile Mutezile'nin siyasetle iç içeliğine yapılması gereken vurgu zayıf kalmış görünmektedir. Mutezile'nin yok olmasında onların siyasete angaje olmalarının payına daha adil bir vurgu yapılabilirdi.

Genel olarak kitabın tezinin peşinde ve farklı pencereler açan bir eser olduğu su götürmez bir gerçektir. Mihne meselesinin bir kırılmaya sebep olduğu, Mutezile, Ehl-i sünnet ve ehl-i sünnet içinde Eş'arilik ve Maturidilik üzerindeki etkileri daha çok çalışma yapılmaya ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Elimizdeki eser 'mihne'nin bir fikir olarak siyasetin elinde güçlü bir argüman olduğunu ortaya koyan, alana katkısı olan kıymetli bir çalışmadır.

Kitapta sonuç kısmının olmaması belki de bu alanda çalışmaların gerekliliğine matuf, hassaten bırakılmış bir boşluktur.

